

MAGYAR AFRIKA TÁRSASÁG
AFRICAN-HUNGARIAN UNION

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR
AHU HUNGARIAN AFRICA-KNOWLEDGE DATABASE

KOVÁCS György

Afrika bensejében: Livingstone és Stanley

Eredeti közlés/Original publication:

In: JUHÁSZ Vilmos – KOVÁCS György: *Hősök, tudósok, emberek. Az utolsó hetven év története 1860–1930*, Budapest, Pantheon Kiadás, 353–391. old. (könyvrészlet)

Elektronikus újraközlés/Electronic republication:

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR – 000.000.258

Dátum/Date: 2013. február 11. / February 11.

Az elektronikus újraközlést előkészítette

/The electronic republication prepared by:

B. WALLNER, Erika és/and BIERNACZKY, Szilárd

Hivatkozás erre a dokumentumra/Cite this document

Kovács György: Afrika bensejében: Livingstone és Stanley, *AHU MATT*, 2013, pp. 1–25. old., No. 000.000.258, <http://afrikatudastar.hu>

Eredeti forrás megtalálható/The original source is available:

Közkönyvtárakban

Kulcsszavak/Key words

Afrika felfedezése a 18–19. században, Mungo Park, Heinrich Barth, Gustav Nachtigal, Georg Schweinfurth, Livingstone élete, Livingstone által megismert afrikai népek, Robert Moffat, rabszolgakereskedelelem, Magyar László, Livingstone földrajzi felfedezései, Livingstone kalandjai, Livingstone etnológiai megfigyelései, Stanley megtalálja Livingstonet, Stanley mint Afrika-utazó, Stanley élete, Stanley földrajzi felfedezései, Emin Schnitzer (pasa) kimentése a bajból, Stanley mint parlamenti képviselő, discovery of Africa in 18–19. centuries, Livingstone's life, African peoples learned by Livingstone, slave trade, Ladislaus Magyar, geographical discoveries by Livingstone, adventures of Livingstone, ethnological observations by Livingstone, Stanley found Livingstone, Stanley as

traveller in Africa, Stanley's life, geographical discoveries by Stanley, rescue of trouble of Emin Schnitzer (pasa), Stanley as member of Parliament

AZ ELSŐ MAGYAR, SZABAD FELHASZNÁLÁSÚ, ELEKTRONIKUS, ÁGAZATI SZAKMAI KÖNYV-, TANULMÁNY-, CIKK- DOKUMENTUM- és ADAT-TÁR/THE FIRST HUNGARIAN FREE ELECTRONIC SECTORAL PROFESSIONAL DATABASE FOR BOOKS, STUDIES, COMMUNICATIONS, DOCUMENTS AND INFORMATIONS

* magyar és idegen – angol, francia, német, orosz, spanyol, olasz és szükség szerint más – nyelveken készült publikációk elektronikus könyvtára/ writings in Hungarian and foreign – English, French, German, Russian, Spanish, Italian and other – languages

* az adattárban elhelyezett tartalmak szabad megközelítésűek, de olvasásuk vagy letöltésük regisztrációhoz kötött/the materials in the database are free but access or downloading are subject to registration

* Az Afrikai Magyar Egyesület non-profit civil szervezet, amely az oktatók, kutatók, diákok és érdeklődők számára hozta létre ezt az elektronikus adattári szolgáltatását, amelynek célja kettős, mindenekelőtt sokoldalú és gazdag anyagú ismeretekkel elősegíteni a magyar afrikanisztikai kutatásokat, illetve ismeret-igényt, másrészt feltárni az afrikai témájú hazai publikációs tevékenységet teljes dimenziójában a kezdetektől máig./The African-Hungarian Union is a non-profit organisation that has created this electronic database for lecturers, researchers, students and for those interested. The purpose of this database is twofold; on the one hand, we want to enrich the research of Hungarian Africa studies with versatile and plentiful information, on the other hand, we are planning to discover Hungarian publications with African themes in its entirety from the beginning until the present day.

IX. FEJEZET**AFRIKA BENSEJÉBEN**

Livingstone és Stanley

Kovács György

I

Azoknak a férfiaknak az élete folyását követve, akik ennek a könyvnek a hősei, bejártuk már eddig Európa és Amerika jórészét. A környezet, ahová elkísértük őket, folyvást változott ugyan s nem egyszer merőben elütő volt a miénkétől, de mégsem éreztük magunkat egészen idegenül, mert ezek a területek már évszázadok óta a fehér fajta birtokában álltak, amely mindenütt meghonosította a maga sajátos kultúrájának vívmányait és gyarlóságait.

De nem így volt ez a földnek azon a táján, ahol e fejezet szereplőinek élete – legalábbis fontosabb szakaszaiban – lejátszódott. Igaz, hogy a prehisztórikus időkben, amikor Európát még a jégkorszak gleccserei borították, Afrikában már ember élt, és a távoli Ókor idején rajta – Egyiptomban – kulminált az emberi történelem, de az ezredek folyamán e „sötét világrész” valószínűleg elveszett a többi számára, és még ma is kalandos kutatóutak célja. Azok a gyenge szálak, amelyek Afrikát és Európát összefűzték, inkább csak előbbinek északi partjairól indultak el; hiszen a Földközi-tenger mentén elhúzódnó sávot – mely egy-két ponton szinte érintkezik kontinensünkkel – olyan járhatatlan sivatag választja el a délebbre fekvő területektől, hogy ezek egészen a legújabb időkig fehér folt maradtak a térképeken.

De még más módon is elzárkózott Afrika az idegenek elől. Keleti és nyugati partjai alig nyújtanak kikötőt. A szárazföldre lépő hajóst lakatlan és nedves lapály fogadja, amelyen titkos ellenségek gyanánt sorvasztó lázak kóborolnak. Még a folyamok deltáján keresztül sem lehet mélyebben be nyomulni, mert a folyóvizek már jóval a tengerbe való torkolásuk előtt sok sekély ágra oszlanak, és hajózhatlanná válnak. Ezek a földrajzi jellemvonások még a nagy földrajzi felfedezések korában is visszariasztották az úttörőket, akiknek érdeklődését és energiáját Amerika és Kelet-India amúgy is eléggé lekötötték. A múlt század küszöbén Egyiptomon, Tuniszon, Szenegambián és a Fokföldön kívül alig ismertek még valamit Afrika belsejéből.

Ekkor Londonban társaság alakult „a bensőbb Afrika feltárásának támogatására”, amely 1830-ban beolvadt a Királyi Földrajzi Társulatba. Különösen a folyók futását akarták kitudni, mert erről a kérdéstről a legellentéte-

sebb vélemények hangzottak el. Egyik balvégzetű expedíció követte a másikat. Vezetőik nem újsághallgatók, hogy mit tapasztaltak; ott tartották őket a vad állatok vagy a „vad” emberek, a cse-cse légy vagy az ingoványok. A legtovább jutott közülük Mungo Park, a skót orvos, aki a Niger folyón hajózott végig saját maga ácsolta csónakjában; nem tudni: az általa leírt folyó hullámai nyelték-e el vagy – amint mások állították – bennszülöttekkel folytatott csetepatéban verték-e agyon.

A Nílus vidékének feltárásában franciák és egyiptomiak, Abesszíniában németek, a Fokföld tájékán pedig búrok és angolok jártak elől. A század második felében aztán hirtelen iramot vett a kutatás. Több oka is volt ennek. Az előbb emlegetett expedíciók – bármilyen tökéletlenek voltak – mégis megtörték a jeget, és felhívták a figyelmet Afrikára. Az európai hatalmak észbe kaptak: a világnak ez a pontja még ellent állt eddigi hódításaiknak! Mindegyik úgy vélte: sietnie kell, ha első akar lenni. Végül a reménnyel kecsegtető expedíció felszereléséhez elengedhetetlenül szükséges eszközök technikai tökéletesedése nagyobb biztonságot és eredményesebb munkalehetőséget nyújtott a kutatóknak.

Talán a legkiválóbb közülük a hamburgi Heinrich Barth volt, az első tudományos Afrika-kutató, aki nem kalandvágyból vagy ötletszerűen, nem idegen megbízásból vagy a megismerésen kívülálló cél érdekében – térítés, hódítás stb. – kelt tatra, hanem előzőleg évek hosszú során keresztül elméletben és gyakorlatban képezte magát vállalkozásra, amelyet mintaszerűen oldott meg. Richardson angol expedíciójához csatlakozva, átvágott a Szaharán, felkutatta a Csád-tó vidékét, és nagy fáradság után, melyek közben útítársai sorjában dőltek ki mellőle, elvergődött útjának céljáig, Timbuktuig, a nagy karavánutak kereszteződési pontjáig. Az egész világ ünnepelte, amikor gazdag történelmi és etnográfiai anyaggal megrakodva hazatért, hogy elfoglalja tanszékét a berlini egyetemen.

Ugyanezen szélességi fokok magasságában utazott Gustav Nachtigal is, aki mint orvos ismerkedett meg Afrika népének gondolkodásmódjával. Vilmos császár ajándékát vitte Bornuba (középső Szudán) Omár szultánnak, és fáradságos útjáról hazatértében érte a halál.

Utána Speke következett a nagy Afrika-utazók sorában. A Nílus forrásainak pontos megismerése izgatta, ami már az ókor óta annyi kalandos vándort csalogatott beljebb, egyre beljebb. Végigfűrkészte a Tanganyika- és a Viktória-tavat és veszedelmes mozzanatokban gazdag útja után büszkén jelenthette Londonba: – The Nile is settled! (A Nílus elintéztetett!).

A valóságban azonban nem egészen intéztetett el, mert a rigai Georg Schweinfurthnak is elegendő dolga akadt még vele. Ez a rendkívül eredeti utazó már húszesztendősen korábban beutazta Egyiptomot, Kelet-Szudánt és a Vörös-tenger partvidékét. Sokáig élt Egyiptomban, melynek fővárosában ő alapította meg a Földrajzi Társaságot, és ahonnan egyik kirándulást a másik

után tette Afrika belsejébe. Sokat bolyongott olyan területeken, amelyre európai ember még sosem tette volt a lábát, és végigkövette a Nílus, meg a Kongó néhány forrásfolyóját. Egész sorát lelte fel az addig ismeretlen vagy csak fantasztikus eltorzítottságban ismert bennszülött törzseknek. Fontos híreket hozott a nyam-nyamokról és az akkákról, ezekről a törpe négekről, akiket már az ókorban legendás módon emlegettek, de azóta európai ember valójában még sosem látta őket saját szemével.

Schweinfurth elsősorban botanikus volt, és egyik írásában azt állítja, hogy igazában Afrika flórájának megismerése volt az életcélja, de speciális diszciplinájának határain messze túleső területeken is mint elsőrangú tudós működött. Könyveiben, melyek hamarosan nagy népszerűsége tettek szert, egész tárházát gyűjtötte össze az antropológiai, etnográfiai és etnológiai, földrajzi és klimatológiai megfigyeléseknek. Pótolhatatlan volt az a veszteség, amelyet az a szerencsétlen véletlen okozott, hogy gyűjtésének nagyobb része utolsó útja alkalmával a lángok martaléka lett.

Ő már korántsem a „vadakat” látta a bennszülöttekben, nem a mesék és mondák csodálatos, félelmes vagy nevetséges figuráit, hanem objektív nyugalommal állapította meg róluk, hogy erényeik meg gyengéik nagyon is hasonlóak a mieinkhez. Inkább azon nézet felé hajlott, hogy Afrikában aligha van más „vad”, mint aki Európából hatolt be oda. Élemedett korban is még több utazást tett a feketék földjén az Afrika-kutatóknak ez a nesztor, aki 1925-ben halt meg.

Más bátor és kitartó férfiak is voltak még, akiket ellenállhatatlan erővel vonzottak magukhoz Afrika vad és idegen ritmusai. Tevén és számaron, de leginkább gyalog keresztül-kasul bejárták a 30 millió négyzetkilométernyi óriási kontinenst. Küszködtek az apró homokszemek milliárdjaival, amelyek a forró sivatagi szélről űzve kicserzették bőrüket, és elvették látásukat; hetekig tartó lihegő útban törték magukat keresztül a párás levegőjű dzsungel tövishálóin, amelyek vérben és súlyos verítékben fürdették testüket; ülték szorongó álmatlanságban az éjjeli tábortüzeknél, míg a hajnal el nem némítá a hiénák és a vadon más kóborlóinak vészes üvöltözését és rikácsolását; heverték napokig és hetekig tartó apátiában, amely előbb-utóbb minden fehér embert megejt, aki hosszabb ideig él Afrikában, és a monoton doboktól gyötört lázas agyukban összemosódott az otthon képe a tropikus környezet furcsa vonalaival.

II

David Livingstone is azok közé tartozott, akiket Afrika megbabonázott. Véletlen volt, hogy odakerült, többé nem tudott elszakadni tőle. Bevette magát a legbensejébe, éveken keresztül nem adott életjelt magáról, valósággal ki-

kapcsolódott a fehérek világából, és öregen, rokkantan, végsőkéig kimerülten újból visszatért fekete barátai közé, akiket egyedül ő ismert igazán, hogy körükben fejezze be életét, amely az értük önként vállalt súlyos fáradozások szakadatlan sorozata volt.

Pedig Livingstone messze idegen világból került el Afrikába: ugyanonnan, ahonnan Mungo Park – Skóciából. Népes, szegény és dolgozó fél-parasztes család második fia volt. 1813-ban született, és tíz esztendő múlva már ő maga is munkában állt; a kisfiú a szomszédos városka egyik szövőgyárában dolgozott. Furcsa kis fiú volt, annyi szent. Hetibérének egy részét félretette és – latin nyelvtant, meg útleírásokat vásárolt magának rajta. Mikor 16 esztendő volt, Vergiliust és Horatiust fordíttatta angolra. Kora reggeltől késő estig a kender fonalaival szötte, munka után pedig távoli világok színes álmait szövögette. Leginkább Kína izgatta a képzeletét. Mindent összeolvasott a mennyei birodalomról, amelynek mesés titkait akkor kezdték szellőztetni Európában. Miközben a ködös és esős hajnalok csatakos országútján a szürke gyárépület felé loholt, gondolatban egy aranyszínű ország cirádás pagodákkal szegélyezett kerti utacskáin lépegetett.

Két lehetőség kerülhetett szóba, hogy álmait megvalósítsa: matrónnak menni, vagy – hittérítőnek. Az előbbi lényegesen egyszerűbb volt. Csakhogy David Livingstone korán megismerte az élet realitását; tudta, hogy a matrón-élet keserű gürccöléssel és kevés bérrel jár, úgyhogy az egzotikus tájak igazában való megismeréséből édeskeves jutna csak ki neki. Ahhoz meg, hogy misszionáriusnak vegyék, még sokat kellett volna tanulnia. És Livingstone hatványozott becsvágygal ült neki a tanulásnak.

Elszegődött egy glasgowi gyapjúszövődébe, mert ebben a városban esti iskola volt, amelynek tanfolyamain nyelvészeti, vallástani és orvosi előadásokat hallgatott. A felsőbb oktatás ebben az időben még úgyszólván minden állami beavatkozástól mentes volt Angliában. Így történt, hogy a 26 esztendő fiatal munkás esti kurzusain doktori címet szerzett magának, és 1840-ben belépett a Londoni Hittérítő Társaságba. Csakhamar elkövetkezett a nap, amikor kiadták neki hittérítő megbízását. Livingstone pillanatig sem kételkedett, hogy Kínába fogják küldeni, amint kérte. Csakhogy éppen ekkor tört ki az angol–kínai ópium-háború... és neki mérgesen és elkeseredetten tudomásul kellett vennie, hogy megbízatása nem az ősi kultúrájú, kincses ázsiai birodalomba, hanem a műveletlen, komor Afrikába szól.

1840 decemberében indult útnak, és az Algoa-öböl partján lépett először Afrika földjére. Dél-Afrikában ebben az időben az angolok és a búrok voltak az urak. De inkább csak a tengerparti vidékeket ismerték, a szárazföld belsejébe alig merészkedtek. Csupán néhány vállalkozóbb kedvű vadász, rabszolga-kereskedő és misszionárius távolodott el az Óceántól; de ezek vagy térképek, feljegyzések, egyszerűen tudományosabb szellemű kutatómunka minden eredménye nélkül tértek vissza, vagy vissza sem tértek soha.

Így hát fehér emberrel legfeljebb, ha véletlenül lehetett itt találkozni, de fekete bennszülöttekben nem volt hiány. Nincs most terünk rá, hogy azt a rengeteg népet, amely Afrikát lakja, akár csak fel is soroljuk; de az olvasó tájékozódása kedvéért néhány megjegyzést mégis szeretnék tenni róluk. Az észak-afrikai partvidéket inkább karcsú, hullámos hajú és barna, vagy néha csaknem fehérbőrű népek lakják, a trópusi és déli Afrikát pedig túlnyomó részben zömök vagy törpenövésű, göndör hajú, fekete bőrű négek népesítik be. Livingstone útja négek, mégpedig főképpen bantu-négek között vezetett. De nem kell azt hinni, hogy ezek talán egységes nép lennének. Jelen tudomásunk szerint ma is száznyolcvan-kétféle nyelvet beszélnek, nem szólva a nyelvjárásokról és tájszólásokról. Szóképzésük úgy történik, hogy a töszó elébe bizonyos szótagokat függesztenek és így jön létre az új fogalom. Például a nyamvézi törzs tagjait így hívják: va-nyamvézi; az általuk lakott terület neve: U-nyamvézi, nyelvük pedig: ki-nyamvézi, és így tovább. A bantu-négeknek kívül busmanok és hottentották is akadnak arrafelé. Utóbbiak keverékfajta, előbbiekről pedig – antropológusok eme kedvenc tanulmányi objektumairól – azt sejtik, hogy az emberiség történetének egy korábbi, ősi lépcsőjéről maradtak meg hírmondó gyanánt.

Livingstone a bantu-négek közül leginkább a kafferekkal és a becsuánokkal került érintkezésbe. A „kaffer” elnevezés az araboktól származik; azt jelenti: hitetlen. Ezek a harcias kafferek a kultúrának valami kevéssel magasabb fokán álltak, mint a becsuánok. Nemcsak állattenyésztéssel foglalkoztak, hanem földműveléssel is. Erre az utóbbira a sötétebb bőrű becsuánok nem voltak képesek, ezzel szemben jóval békésebb temperamentumú népség voltak. Nem nagyon sűrűn kerültek a kíváncsi kutató útjába. Afrika háromszor nagyobb ugyan Európánál, de harmadrész annyi lakosa sincs. Livingstone, aki azon ritka utazók közé tartozott, kik a feketéket épp úgy testvéreiknek tekintik mint a fehéreket, elszoruló szívvel látta, hogy milyen szörnyű arányokban pusztulnak, véreznek, tizedelődnek Afrikában Isten teremtményei. A népesség ritka voltának ugyanis nemcsak az az oka, hogy összefüggő nagy területek teljességgel alkalmatlanok a megtelepedésre. Az egészségügynek úgyszólván teljes hiánya következtében a gyermekhalandóság oly nagy, hogy egyes törzsek lassan, de biztosan kihalnak; a járványok – különösen az álmokór és a himlő – a felnőtt népességet is alaposan megritkítják; és ha a baktériumok gyengék, akkor maguk az emberek jönnek segítségükre: a törzsek örökös határvillongásainak és háborúskodásainak nyitott csapjain keresztül állandóan folyt el Afrika vére.

Egyes rablótörzsek – például a maszájok – egész országokat irtottak ki, míg nem ők maguk is áldozatul estek megint egy másik erőnek, amely az afrikai élet ellensége: az éhségnek. A 19. század folyamán csaknem az egész rettegett maszáj nép éhen halt. Mindehhez járult még a minden emberi gátlásból kivetkőzött rabszolga-kereskedés borzalma. Különösen az arabok jár-

tak ebben elől. Nem sokat törődtek azzal, hogy a bécsi kongresszus eltörölte a rabszolgaság intézményét (hiszen még ma is vidáman folyik a rabszolga-kereskedem lenn Afrikában, bárhog is próbálja elfojtani azt a Népszövetség.) Az Afrikából idegen világrészekbe hurcoltak száma csak kisebb mértékben járult hozzá a világrész elnéptelenedéséhez; jóval többen veszttek el magában Afrikában az állatias kegyetlenséggel folytatott rabszolga-vadászatok és transzportok alatt. Az egyik utazó egyszer hitelesen megállapította, hogy egy arab rabszolgahajrárat, amely 5000 foglyot eredményezett – 32.000 bennszülött életét oltotta ki. A fiatal misszionárius lelkét utálat és irtózat töltötte el; nem egyszer forgott életveszélyben – nem a „vadak”, hanem a „civilizált” rabszolgahajcsárok részéről, akikkel ismételten súlyosan összezőrdült. Az ő agitációjának volt köszönhető, hogy az európai hatalmak erőlesebb rendszabályokkal igyekeztek gátat vetni az abuzusnak.

De a fiatal misszionáriusnak csak lassan-lassan nyílt fel a szeme. Előbb még ki kellett, hogy járja az ismeretlen kontinens kifürkészésének magas iskoláját. Kitűnő tanítómesterre akadt. Partra lépését követő esztendőben eljutott a 700 kilométerrel északabbra fekvő Kurumanba, amely a legmesszebb előretolt dél-afrikai missziós állomás volt abban az időben. Húsz esztendővel azelőtt Robert Moffat anglikán hittérítő alapította, aki családjával együtt még mindig ott élt teljes izoláltságban a maga építette telepen.

Moffat amolyan ezermester volt, aminthogy magányosan a vadon mélyén, más ember nem is tudna megélni. A tapasztalt öreg túl volt már az első lelkesedésen és meglepetéseken; Afrika nem szenzáció, hanem robotos mindennap volt a számára. A térítők régi iskolájához tartozott ugyan, amely abban az illúzióban élt, hogy ha néhány száz vagy akár ezer feketét megkeresztel, azzal nagy dicsőséget szerez a kereszténységnek; de az idők folyamán megfakult ez az illúziója és megtanulta, hogy különös örhelyén nem annyira szenteltvízzel, hanem inkább belátó tanítgatással és a civilizáció alkalmazható vívmányainak terjesztésével szolgálhatja legszebben az Urat.

Teméntelen praktikus tanáccsal látta el újonnan jött kollégáját, aki tovább akart nyomulni észak felé, és aki Moffat útmutatásai nélkül aligha tudott volna oly sikeresen megbirkózni az elébe tornyosuló akadályokkal. Livingstone aztán már egészen tudatosan vallotta azt, hogy a fehér világ azon szálaláscsinálóinak, akik nem kaland- vagy nyereszkesedési vágyból lépnek a sötét földre, a nyakra-főre való térítés helyett helyesebb civilizatórikus pionírmunkát végezniük. Már ekkor kezdetett érlelődni benne az az elhatározás, amelyet később valóra is váltott, hogy kilép a missziós társaságból, és mint önálló kutató folytatja tevékenységét. Moffattól egyébként nemcsak bennszülött nyelveket tanult, nemcsak tanácsokat és felszerelést kapott, hanem hosszú időre élettársat is: a vén hittérítő leányát vette el feleségül, és a vadoni esküvőn nyert feleség az első expedíciókon híven kísérte urát.

Livingstone hamarosan búcsút vett apósától, és elindult északkelet felé, hogy több mint másfél évtizeden keresztül ne hagyja el többé, Dél-Afrika földjét. Első állomása a Kurumantól 200 kilométernyire fekvő Mabocsa volt a Limpopo folyó forrásainak vidékén. Itt olyan kalandban volt része, melyet holtáig megemlegetett.

Az idevalósi békés bakatla nép háziállatait állandóan tizedelték az oroszlánok, melyek immár nemcsak az éjszaka sötétjében, hanem fényes nappal is be-betörték a karámba, és elcipelték a maguk tehén-adagját. A derék bakatláknak nem volt merszük hozzá, hogy szembeforduljanak a ragadozókkal, pedig csak egyet kellett volna közölök elejteniük, hiszen a tapasztalat szerint, ilyenkor az egész garázda társaság átteszi zsákmányolásának színhelyét más területre. Inkább abban „nyugodtak meg” a bakatlák, hogy egy szomszédos gonosz törzs megbabonázta és az oroszlánok hatalmába adta őket, s egész nap ezen siráncokztak. Livingstone-nak sikerült rábeszélnie néhány férfit, hogy tartsanak vele az oroszlánvadászatban; köztük volt Mebalue, a bennszülött iskolamester, akit az utazó megtanított puskával bánni. A többit ő maga így meséli el:

„– Sikerült bekerítenünk egy oroszlánt, amely egy sziklán üldögélt. Mebalue rálőtt, de a golyó a sziklát érte és a vadállat úgy kapott utána, mint a kutya a légy után. Aztán felugrott, és kitört a körből. Példáját még másik két oroszlán is követte, amelyeket csak most pillantottam meg, de nem mertem rájuk löni, mert féltem, hogy a körben állók közül talállok el valakit. Jellemző a bakatlákra, hogy egyiküknek sem jutott eszébe, hogy a lándzsáját használja.

– Bosszúsan indultam el hazafelé, amikor egy negyedik bestiát vettem észre, amely bokor tövében húzta meg magát. Kétszövű puskáim mindkét golyóját azonnal rásütöttem. A feketék nagy örömszivajban törtek ki, én azonban láttam, hogy az állat oldalára dől ugyan, de farkát az égnek mereszti, úgyhogy odakiáltottam nekik: ne menjenek a közelébe, amíg újra meg nem töltöm a fegyverem. Miközben ezzel foglalatoskodtam, rémült kiáltás ütötte meg a fületem. Felnézek, hát látom, hogy a fenevad éppen készül, hogy rám vesse magát. Féltreleptem, de már késő volt. Az oroszlán ugrott, elkapta a balvállamat és magával rántott a földre. A fülemben üvöltözött, és úgy rázott, mint a terrierkutya a patkányt. Akit kloroformmal elaltatnak, az érezheti úgy magát, mint én ezekben a pillanatokban. Illetőleg én pontosan tudtam, hogy mi történik velem, csak nem ébredtem a veszély tudatára. Cseppet sem féltem, és azt hiszem, hogy ugyanígy lehet ez minden állatnál is, amely az oroszlán karmai közé kerül. Igyekeztem megfordulni, mert az állat testének súlya csaknem agyonnyomott. Éreztem hatalmas, karmos talpát, mely a tarkómon nyugodott.

— Ekkor Mebalue, aki 15 lépésnyire állhatott tőlünk, célzott és lőtt. Illetve csak akart, mert – fegyvere csütörtököt mondott. A vadállat azonnal ráugrott, és a combjába harapott. Most egy másik bennszülött – aki egy korábbi vadászatban az életét köszönhette nekem – belévágta a dárdáját. Ezzel megmentette Mebaluet, de magára irányította az oroszlánt, amely tüstént utána kapott, és összeroncsolta jobb vállát. Most azonban szerencsére hatni kezdtek az én puskagolyóim, és a vadállat hirtelen felfordult.

– Mindez alig néhány pillanat műve volt. Három súlyos sebesült maradt ugyan – én tizenegy sebet számoltam meg magamon, és a felkarcsontom több helyen eltört –, de a falu népe az elejtett ritka nagy példány örömeire azon nyomban tánccal egybekötött óriási mulatságot csapott.”

Hozzátehetjük, hogy a sebek olyan rosszul gyógyultak, hogy Livingstone bal karja rövidebb maradt a jobbnál, és fájdalmai egészen a sírig újra meg újra kiújultak. Tetemét is a csonka balkarról agnoszkálták később.

Az oroszlán-kaland után a következő állomás Csanuáne volt. Itt a Livingstone által kikutatott Kalahári-sivatag klímája uralkodott, és a nép a kegyetlen szárazság alatt rettenetesen szenvedett. Négy esztendő óta nem esett; a talaj és a levegő olyan száraz volt, hogy azok a varrótűk, melyeket kísérletképpen hónapokon keresztül hagytak heverni a homokon, nem rozsdásodtak meg, és a hőmérő higánya – Livingstone feljegyzése szerint – 66 C fok fölé emelkedett. A környék folyója, amely esős időben romboló árrá dagad, annyira kiszáradt, hogy medrében töméntelen hal rothadó hullája tornyosult, és egy vén alligátor, mely nem tudott idejében odébb állni, nyomorultan elszomjazott a tünező iszapban.

A Livingstone-család tápláléka ezekben az időkben főképpen kenyérből és szárított sáskából állt. Utóbbit mézzel ették, és nagyon ízlett. Csak megfőzni nem volt szabad a sáskákat, mert akkor szörnyen undok eledel lett belőlük. Ingyenc falatként néhanapján egy-egy óriási, nedvdús béka is akadt, sőt a főnök jóvoltából – aki Szecsele névre hallgatott, és kivel a misszionárius egyre jobban összebarátkozott – egyszer-másszor még húshoz is jutottak.

Szecselének minden oka megvolt a halára Livingstone-ékkal szemben. Livingstone asztalos, ács, lakatos, építőmester, orvos és prédikátor volt egy személyben, és mindezekre a mesterségekre megtanította a tehetségesebb bennszülötteket is. Felesége pedig szappant főzött, gyertyát készített, és ruhadarabokat varrt a számukra. A dolognak az lett a vége, hogy Szecsele hosszas morfondírozás után megkeresztelkedett, és amikor keresztaapja átköltözött a néhány napi járásra fekvő Kalebengbe, csaknem egész népével követte őt.

Az ismeretlen, vagy csak alig ismert faunától és flórától elbűvölten vándorolt tovább Livingstone a Kalahári-sivatag szélén egészen a Ngaulitóiig, amelynek partján ő volt az első fehér ember. Annyi vad volt itt, hogy éjszákára vagy erős kerítést vertek, vagy a fák koronájának lombjai között kellett aludniuk, ha biztonságban akartak maradni. Így is egymást váltották a vadászkalandok, amelyek közül kettő – elefántokkal és bivalyokkal – kis híján halállal végződött.

Most azonban meg kellett kissé állapotodnia a vakmerő úttörőnek; két gyermeke – akik immár tíz esztendeje tartó vándorlásai közben születtek – megbetegedett. Livingstone visszavezette családját Fokvárosba, és Angliába induló hajóra rakván őket, visszatért a vadonba és folytatta útját az egyenlítő

felé. Hamarosan újból feljutott a Zambézi folyó forrásaiig. Ezen a környéken Sekeletu uralkodott, a „nagy főnök”, aki már hírnökeitől értesült jótékony fehér emberek közeledéséről. Ez a nevezetes fejedelem még csak 18 esztendő volt ugyan, de napi sörfogyasztása több korsóra rúgott, mint amennyi éveinek száma volt. Livingstone-nak is – akit 6000 lakójú székesfőfalujában fejedelmi pompa közepette fogadott – nyakra-főre hordták az édes sörrel teli palackokat, amelyeknek mindegyikéből a király vagy udvartartásának valamelyik tagja is ivott egy kortyot, annak jeléül, hogy az italba nem kevertek mérget. Livingstone méltónak mutatkozott a fejedelmi kegyre. Gyógyszer-szekrényének segítségével a fél falut kigyógyította különböző lázas betegségeiből, aminek az volt a következménye, hogy a feketék, tömegesen tértek át az anglikán hitre. A királynak nem volt ez ellen kifogása, de ő maga nem keresztelkedett meg; nagyot nevetett, mikor meghallotta, hogy a biblia – vagy amint ő mondta: „a titkok könyve” – híveinek csak egy feleséget szabad tartaniuk.

Most azonban a fehér csodadoktor, akinek tudományát szent áhítattal nézték a bennszülöttek, maga is megbetegedett. Csoda, hogy eddig bírta egészségesen. A mocsaras tájék a trópusi betegségeket terjesztő legyeknek és szúnyogoknak valóságos paradicsoma volt. Különösen a csecse légy és rokonai garázdálkodtak, melyek Afrika jellegzetes betegségét, az álomkórt terjesztik; magas láz, a nyirokmirigyek megduzzadása és súlyos lelki depressziók jellemzők erre az állapotra. Most mutatkozott meg igazán, hogy mennyi szívósság és akaraterő lakik Livingstone-ban. Igaz: tudta, hogy ha nem szedi össze magát – vége van. Lelkileg letörni Afrikában egyet jelent a halállal. Súlyos betegen rábeszélte a királyt: állítson össze és szereljen fel számára kíséretet, amellyel ő majd utat tör magának nyugat felé egészen a tengerig, és gazdag piacokat nyit meg az elefántcsont-kereskedelem számára.

Sekeletu hajlott az okos szóra, és 27 makolot (így hívták alattvalóit) rendelt Livingstone mellé kísérő gyanánt. Az expedíció két esztendő múltán, 1854-ben, érte el Loanda mellett az Atlanti-óceánt. Hősi cselekedet volt ez az út. A pionírnak alig volt lázmentes napja, néha már egy-két lépés után összeroskadt, éhség és vérhas csontig fogyasztották. Csaknem állandóan esett az eső, és volt úgy, hogy heteken keresztül baltával kellett utat vágniuk maguknak az áthatolhatatlan rengetegben. De Afrika térképéről ismét eltűnt egy jókora fehér folt, és helyére be lehetett rajzolni három „új” folyót, a Dilolo-tavat és még egy sereg geográfiai felfedezést.

Livingstone Loandában papírra vetette expedíciójának főbb eredményeit, és elküldte azokat a londoni Földrajzi Társaságnak, amely azonnal tagjainak sorába választotta. Felbukkanásának híre különben is nagy örömet keltett; hiszen – nem utoljára – elvesztettnek hitték. Az előző esztendőben, miközben a kontinens belsejéből nyugat felé vergődött, Afrika nyugati partjáról már mentőexpedíciót is indítottak elébe. Ez a vállalkozás keresztezte ugyan Li-

vingstone útját, de nem találta meg. Vezetőjéről mégis érdemes néhány szóval megemlékeznünk. Közelebből is érdekel bennünket: a négy nagy magyar Afrika-utazó – Benyovszky, Magyar, Teleki és Torday – egyike volt; a 36 esztendőös ötömösi Magyar László, aki a Bácskából származott el távoli kalandjainak és halálának színhelyére.

Magyar bölcsészeti tanulmányokat végzett odahaza, de 25 éves korában tengerésznek ment, tengerészhadnagyi oklevelet szerzett és osztrák, spanyol, majd francia szolgálatban bejárta az egész világot. 1846-ban Afrikába került, és a kalabári néger király „flottájának” lett a parancsnoka. A kalandvágy ebben az előkelő pozícióban sem hagyta megnyugodni. Behatolt Bihéig, és a bihéi fejedelemnek – Kajaja Kajángulának – lányát vette el feleségül. A portugál kormányzó felkérésére sok felfedező utazást tett addig teljesen ismeretlen területeken, és érdekes útleírásai 1864-ben bekövetkezett halála után, portugál és magyar nyelven jelentek meg.

Livingstone-nak négy hónap elegendő volt ahhoz, hogy az Afrika belsejéből jövő vándor számára balzsam gyanánt ható óceáni levegő rendbe hozza. Hú makololóival, akiket később sem győzött dicsérni, visszaindult oda, ahonnan a betegségek és veszélyek elűzték: Sekeletuhoz. Most ellenkező irányban akart útnak indulni. A Zambézi-folyó emléke csalogatta; végig szeretne volna követni annak egész folyását. A makololok búslakodva vettek tőle búcsút. Ami talán még sosem fordult elő Afrikában: megszerették és szívükbe zárták fehér tanítómesterüket és orvosukat. Ha prédikációit nem is, de szelíd jószágát megértették, és bár Livingstone meséi Európáról és a kereszténységről többnyire hidegen hagyták őket (*idegen szavakat használsz, nem nekünk való, érthetetlen szavakat* – szokták volt mondogatni), mégis néhányan vele együtt felkerekedtek azzal az elhatározással lelkükben, hogyha a fehér ember majd visszatér távoli hazájába, ők is vele mennek, és kitapaszaltják az ottani dolgokat.

Eleinte csónakon utaztak a Zambézin, de később annyi zátony és sellő akadályozta őket, hogy gyalog folytatták útjukat. Egyszerre távoli morajlás ütötte meg a fülüket. Az egyik kanyarodó után erősebb lett a zúgás, és különös látvány kötötte le figyelmüket: mintha több hatalmas füstoszlop szállt volna a magasba. Mikor közelebb kerültek, látták, hogy nem füstoszlopok ezek, hanem a Zambézi vízesésének öt hatalmas párasugara, melyeknek fenségét még sosem pillantotta meg fehér ember szeme. Livingstone óta „Viktória vízeséseknek” hívják őket; a természet csodálatos játékai ezek. Előttük 1800 méter széles a folyó, majd hirtelen 116 métert zuhan alá, és az egész roppant víztömeg 46–100 méter szűk völgyben rohan tovább. Livingstone bevezett a folyó közepére és a zuhatag peremén álló kis sziget széléhez csúsza sokáig kábultan bámulta a tajtékzó, mennydörgő elemet. Szébbet álmodni sem lehetett: a vad, fekete sziklafalak, a majomkenyérfa és pálmák

pompázó zöldje és a hófehér vízoszlopok, amelyek a szűk sziklagátak nyomása alatt ragyogó párává szóródtak szét...

Majd hosszú-hosszú vándorlás után, végre megpillantották a tengert, az Indiai-óceánt. Nagy diadala volt ez a pionírnak. A kontinens nyugati partjáról elindulva, minden fáradalmon keresztül, elvergődött a keleti partig. Pontosan elérte célját – Quillimanet vagy Kilimanet – úgy, amint azt kitervezte magának. A Zambézi torkolatánál, amely a legegészségtelenebb vidékek közé tartozik, éppen egy hamburgi német hajó horgonyzott. A legénységét már megfertőzte a láz. „Eleinte csak meghatározhatatlan rosszullétet éreztek, majd sápadoztak, lesóványodtak és úgy heverték, mint a marhák, amelyet a cse-cse légy halálos szúrása ért”. Livingstone nem szállt hajóra; hat hetet töltött a dögletes környezetben, hogy a deltát alaposan kitanulmányozhassa. Angol hajóra várt. Végre megérkezett a „Frolic”, egy brit hadigőzös, amelyen – 16 esztendő után – elhagyta Afrikát. A 150 vállalkozó kedvű makololo közül ekkor már csak nyolc tartott ki mellette. A fedélzetre meg éppen csak egyetlenegy merte felkísérni. De Európát ez a szegény fekete sem látta meg. Egyre zavarosabban kezdett viselkedni, és néhány napi utazás után erőszakkal kellett visszatartani, hogy az Óceánba ne vesse magát. Livingstone eleinte azt hitte, hogy leitta magát. Nem így volt. Ki tudja, mi mehetett végbe gyermeteg lelkében a hadihajó sok varázslatos csodájának közepette? Egy éjszaka, mint az őrült, elkezdett vagdalkozni, kiszakította magát örzőinek kezei közül, és eltűnt a habokban.

Azok a különös, láthatatlan szálak, amelyek a bennszülöttet nem engedték elszakadni Afrikától, hamarosan magát Livingstone-t is visszahúzták oda. Valahogy nem találta a helyét többé Angliában. Sem családja, sem az ünneplés és kitüntetések, melyekkel elhalmozták, nem tudták visszatartani. Még csak igazában ki sem pihente magát, mert az otthon eltöltött egy esztendőt utazásainak első periódusát tartalmazó könyve megírására fordította. Ebből a végtelen szerénységgel és saját személyének teljes háttérbe szorításával megírt könyvből ugyanúgy bontakozik elő a szerző képe, mint ahogy őt fiatal korának ismerősei jellemezték. Zárkózott, hallgatag, hosszú legény volt, aki társaságban meglehetősen esetlenül viselkedett, és gyakran egyenesen morózus benyomást keltett. Csak a közelebb állók tudták, hogy milyen bölcs belátása és jó szíve van. Néha pedig, egy-egy egészen váratlanul jött tréfával vagy humoros fordulattal nyerte meg az embereket.

1857-ben újból elindult Afrikába. Most már nem a Missziós Társaság támogatja, melyből kilépett, hanem az angol állam. Hivatalos címe is volt: „Őfelsége konzulja Afrika keleti partjain”, akit keleti és középső Afrika kikutatásával bíztak meg. Immár nem egyedül, hanem több angol barátjának kíséretében utazott. Vele tartott saját fivére – Charles Livingstone – is, akivel együtt írta meg, és adta ki ennek a második Afrika-utazásnak a történetét.

Az expedíciónak az lett volna a főcélja, hogy bebizonyítsa a Zambézi hajózható voltát, és lerakja a környék bennszülötteivel való kereskedelmi

érintkezés alapjait. Apró gőzbárával hatoltak a tenger felől felfelé a Zambézin, melynek partján Livingstone még nemrég a tenger felé vándorolt. Az angol kormány egyenes utasítására, mindenütt proklamálták a rabszolgák felszabadítását, de a tengerpart közelében a portugál hatóságok – amelyek itt hatalmaskodtak – nagyrészt megakadályozták ezt az emberbaráti tevékenységet. A bennszülöttek azonban örömmujjongva köszöntötték a különös füstokádó alkotmányt, a „Ma Robert-et”, amely a Zambézi hullámain visszahozta középük „a jó fehér embert”. Különösen a makololok alig férték a bőrükbe.

A jó fehér ember pedig, akinek magának is öröm élt a szívében és hála az Urral szemben, s aki lelki szemével már a felszabadult, civilizált, egy Istent imádó feketék békés társadalmát látta maga előtt, egyre-másra küldte haza optimista, biztató jelentéseit. Az egyházat azzal igyekezett megnyerni, hogy immár jól elő van készítve a talaj a sikeres hittérítő munka számára, a világiakat pedig elefántcsont-, ritka fa-, olaj- és gyümölcskereskedelem, valamint gazdag pamutültetvények lehetőségeivel kecsegtette. Ezekre a hírekre nyomban missziós küldöttség indult útnak Mackensie anglikán püspök személyes vezetése mellett. Velük tartott a püspök és Livingstone felesége is. Szomorú vége lett ennek a lelkes, de meggondolatlan kirándulásnak. Alighogy a kis csapat elérte Livingstone táborhelyét, csaknem mindenki megbetegedett, és a püspök és Livingstone-né áldozatul estek az egzotikus betegségeknek.

Az Anglián kívüli sajtó – különösen a német – heves támadásokban részesítette a megtört szívű Livingstone-t, miután visszatért Angliába. Könynyelműséget és elbizakodottságot vetettek a szemére. Pedig a jövő igazolta elképzeléseit. Az a terület, ahol járt, óriásit haladt azóta civilizációban és virágzó gyapotültetvények cáfolnak rá azokra, akik jóslásait nevetséges fantazmagóriáknak minősítették.

Immár itt lett volna az ideje, hogy az 52. évében járó kutató megpihenjen. De ő – az idők folyamán – egészen elidegenedett az otthoni környezettől. London a hiúság vására volt az ő számára. Vágyva vágyott vissza oda, ahol gyámolítottjai éltek a maguk egyszerű életét, és ahol élettársát eltemette. „*Fear God and work hard*”^{**} – mindig ez járt a fejében; jelmondata, amelyet kora ifjúsága óta hangoztatott. Csak az anyagi eszközök hiánya akadályozta abban, hogy tüstént fel ne kerekedjen újból. De hamarosan ez az akadály is elhárult előle. A Földrajzi Társulat elnöke kérdést intézett hozzá, hogy nem vállalná-e el, Közép-Afrika ismeretlen vidékének kifürkészését, a Nyassza- és Tanganyika-tavak – amelyeknek létezését inkább csak sejtették – felkutatását és a Nílus forrásrendszerének, e sokat vitatott kérdésnek tisztázását. Livingstone gondolkodás nélkül igent mondott, és részben a kormány, részben pedig a Földrajzi Társulat pénzével (amelyet melleleg mondvá meglehető-

* „Ma Robert”: „Róbert mama”; így nevezték a bennszülöttek annak idején Livingstone feleségét, aki oly sok jót tett velük.

** Féld az Isten és dolgozz keményen!

sen szűken mértek a számára) harmadszor is elindult a lázak és babonák földje felé.

A magányos bolyongásra most már nem érezte magát elég erősnek. Zanzibárban, ebben a „civilizált” kereskedő-gócponthban, amely hemzsegett a rabszolgahajcsároktól, kalandoroktól, gyanúsnál gyanúsabb elemektől, s amelyben a szűz és védtelen világrész minden martalóca összegyűlt, népes expedíciót szervezett. Harminchat zanzibárit, valamint 66 kecskét, tevéket, bivalyokat és szamarakat vitt magával, de alighogy 1865-ben útra kelt, a megbízhatatlan karaván szerteszét züllött, állatai sorban elhullottak, és cseereeszköznek szánt áruinak nagy részét, valamint orvosságos szekrényét ellopták. Utóbbinak az elvesztése volt a legérzékenyebb csapás számára. Mégsem fordult vissza; hideglelősen, egyre jobban legyengülve hatolt tovább és tovább előre, hogy beváltsa a Társulatnak tett ígéretét. Csodával határos, hogy mekkora ismeretlen területet járt be, és milyen töméntelen föld- és néprajzi adatot gyűjtött össze. Végül a 650 kilométer hosszú Tanganyika-tó keleti partján fekvő Udzsidsziben állapodott meg. Levelei, melyeket bennszülöttek révén próbált meg továbbítani, nem jutottak el rendeltetési helyükre; Európában 1867 óta elveszettnek hitték és halálának híre makacsul tartotta magát. Egy hazavetődő zanzibári jómadár azt hazudta, hogy saját szemével látta, amint egy ellenséges törzs harcosa csatabárdjával összezúzta a fejét.

Young, angol tengerésztiszt, aki később a Nyassza-tó partján „Livingstonia” névvel alapított telepet, keresésére indult, de nem lelte fel, hanem portugál tisztviselők és arab kereskedők megszenesedett hulláiban és felperszelt lakóhelyeiben egy nemrégien lezajlott néger-felkelés nyomaira bukkant.

Mindenki úgy hitte: Afrika vértanúinak száma ismét eggyel növekedett.

III

Ugyanabban az időben – 1869 – Udzsidszitől, ettől a primitív néger falutól, ahol az elhagyott és súlyosan beteg Livingstone készült a halálra, jó néhány ezer kilométernyire a következő beszélgetés folyt le Amerika egyik legnagyobb napilapjának, a *New York Herald*nak, főszerkesztője és az újság egyik szemfüles és vakmerő riportere között:

– *Mit gondol, Stanley, életben van még dr. Livingstone?*

– *Erre igazán nem tudok válaszolni, szerkesztő úr.*

– *Nos, én azt hiszem, hogy még életben van. És ha életben van, akkor meg kell menteni az öreget. Stanley! Itt van egy csekk 1000 fontról; ha elfogy, küldök egy másodikat, ha az is elfogy, egy harmadikat és így tovább. Menjen, és keresse meg Livingstonet!*

– *Mikor induljak, Uram?*

– *Mindjárt.*

És a 28 esztendőös Henry Morton Stanley sebtében összepakolt, vonatra ült, aztán hajóra, aztán számár hátára, aztán gyalog folytatta útját; alkudozott arab kufárokkal, akik be akarták csapni; ismételten vaskézzel rendet csinált saját szolgálai között, akik felzendültek, és ott akarták hagyni a vadonban, vagy meg akarták gyilkolni; véres harcokat vagy agyafűrt tárgyalásokat folytatott néger törzsfőnökökkel, akik nem akarták továbbengedni; puskával, baltával és törrel nyitott magának utat a dzsungelek vadállatai és nem kevésbé vad növényei között, amelyek meg akarták fojtani, vagy fel akartak falni; felfedezett néhány hegyet, völgyet, erdőt, folyót és tavat, amelynek létezéséről addig nem tudott a világ; lázban főtt, vérhasban fetrengett, és kis hija volt, hogy éhen nem halt; de kerek két esztendővel azután, hogy betette maga után a redakció ajtaját, ott állt Udzsidsziben, egy zsuppfedeles kunyhó előtt, melynek tornácán bágyadtan hevert egy megtört szemű, nagybajuszú fehér ember, megemelte trópusi sisakját, és így szólt:

– *Dr. Livingstone, I presume? (Livingstone doktor, ha nem csalódom?)*

Úgy látszik, nem csalódott, mert a fehér ember egy darabig úgy bámult ugyan rá, mintha a holdból pottyant volna eléje, de aztán gyengén elmosolyodott, és így válaszolt:

– *Yes.* – Majd kezét nyújtotta, és hozzátette: – *I thank you. (Köszönöm.)*

Mindez úgy hangzik, mint a mese, és miután Stanley hazavetődött, sokan annak is tartották. Az amerikai riportereknek akkor még rosszabb híruk volt, mint ma, és elbeszélését általános fejcsóválás fogadta. A brit Földrajzi Társulat meghívta ugyan, hogy mondja el, mit tud elveszettnek hitt tagjáról, akit ő állítólag megtalált, de az elnök a 3000 főnyi közönség jelenlétében megtartott beszámoló után kijelentette:

– *Uraim, nem azért gyűltünk itt egybe, hogy szenzációkat, hanem hogy tényeket halljunk. (!)*

Sokan még a Livingstone-tól magával hozott leveleknek sem adtak hitelt; rájuk fogták, hogy hamisítványok. Csak miután a család kétségtelenül felismerte, hogy a kézírás valódi, és miután Stanley feljegyzéseit és adatait tüzetesen áttanulmányozták, hallgattak el a kételyek és a gyanúsítások. Meg kellett barátkozni a valósággal, hogy t. i. Stanley csodálatosan bátor fiatalember, akinek ráadásul csodálatos szerencséje is volt. Most aztán megkezdődtek az ünneplések. Viktória királynő köszönőlevelet irt, és gyémántokkal kirakott arany cigarettatárcát ajándékozott neki.

Hogy Stanleynek kezdetben annyi baja volt a maga igazával, annak természetesen az volt az oka, hogy Livingstone nem tanúskodhatott élőszóval mellette. Stanley gyógyszerei talpra állították ugyan, de arra már nem mert

vállalkozni, hogy a gyötrelmes úton visszakísérje megmentőjét Zanzibárba. Nem mert? Dehogya is nem mert! Inkább csak kifogásokat keresett. Az öreg nem akart megválni Afrikától. Elintézetlen ügyei voltak ott. A Lualaba folyóról még meg kellett állapítania, hogy valóban a Nílus forrásfolyója-e, amint sejtette. Tett ugyan néhány kalandokban gazdag utazást Stanleyval, amelyek tisztázták a Tanganyika-tó környékének vízrendszerét, de aztán érzékenyen búcsút vett tőle, és csak arra kérte, hogy a tengerpartról küldjön számára megbízható személyzetet és friss felszerelést. Ez meg is történt, és Afrika vándora újból megkezdte kóborlásait.

Immár meg voltak számlálva napjai. Többet rótt rá a szervezetére, mint amennyit az el tudott viselni. Az utolsó napokban már hordágyon vitette magát előre. És az 1872. év tavaszán, egy reggelen, térdeplő helyzetben, ágyára borulva holtan találták fekete szolgái a mestert. Hogy jajveszékeltek! Hogy megsiratták! Testét bebalzsamozták, és elindultak vele a tengerpart felé. S mindenütt, amerre a hosszú, hosszú hónapok alatt a különös gyászmenet elvonult, a falvak és tanyák primitív népe megilletődve vette körül a mozgó ravatalt. Patrónusuk távozott tőlük, a szelíd úr, aki nem korbáccsal és revolverrel, hanem tanáccsal és szeretettel uralkodott felettük. Még ellenségei – az arab rabszolgakufárok – is így adták tovább a hírt: – *The very great Doctor is dead. (Meghalt a nagyon nagy doktor.)* A kormány hazahozatta temetét, és a Westminsteri templomban, a nagy angolok panteonjában, temettette el. Sírja mellett ott könnyezett Stanley is, aki mindig hangoztatta, hogy Livingstone szuggesztív egyénisége valósággal átalakító erővel hatott rá, és megfogadta, hogy a nagy barátja által dicsőségesen megkezdett munkát ő majd befejezi.

IV

Azok a kalandos utazások és vállalkozások, amelyekkel Stanley beváltotta fogadalmát, még a Livingstone fellelésének bravúráját is messze felülmúlják. Egy lefojtott és megkínzott gyermekkor káprázatos kompenzálása voltak ezek. A mélyről származó árvafiúból, aki alig ismert mást az életből, mint koplalást és ütleget, egy fél világrész ellenállását megtörő, államalapító modern hőst csináltak, akinek királyok voltak a barátai, s akinek tetteit ámulva figyelte az egész világ.

Nem lenne könnyű még egy embert találni, akinek élete – anélkül, hogy szélhámos lett volna az illető – külső szenzációkban olyan gazdag lett volna, mint a Stanleyé. Oevrejének természetéből folyik, hogy nemcsak nem volt, hanem nem is jöhet még egy olyan férfiú. Ő volt az utolsó „nagy felfedező”; legfeljebb barátja és tanítványa, Hedin Sven tarthatna még igényt erre a címre. A földabrosz megrajzolása lényegében Stanleyvel befejeződött.

Vaskos kötetet kellene teleírnunk, ha csak vázlatosan is el akarnák mondani, hogy merre mindenfelé járt és mi minden érdekeset élt meg Stanley, életének 63 esztendeje alatt. A következőkben csupán odüsszeájának főbb állomásaira lesz időnk követni őt.

Az izgalmak már gyermekkorában szegődtek melléje. Nem volt egészen árva, de rosszabb annál: anyjának terhére volt a gyerek, és beadta a hírhedt „dologházak” egyikébe. Egyszer-egyszer meglátogatta ugyan – Stanleynek örök emlékezetébe maródtak ezek a hideg, szív nélküli látogatások –, de hamarosan ez is abbamaradt és a kis proletárfiú egyedül maradt a világon, kiszolgáltatva egy szadisztikus felügyelő komisszáinak. Ez a gazfickó egyszer ráfogta az önérzetes gyerekekre, hogy hazudik, és mikor az tiltakozni próbált, félholtra verte.

Stanley Angliában született 1841-ben, de a most leírt esemény amerikánust csinált belőle. Egy óvatlan pillanatban ugyanis megszökött a dologházból, eljutott a tengerpartig, beállt hajósinasnak egy éppen induló hajóra, és néhány keserves hét múlva ott állt az Egyesült Államok földjén, New Orleansban, és miután már órákon keresztül csatangolt a tengerentúli város ismeretlen utcáin, megszólított egy yankeet, aki a boltja elé tett széken üldögélt és pipázott:

– *Uram, nincs szüksége egy fiúra?*

A yankee meghallván, hogy a fiú éppen most és milyen körülmények között érkezett Angliából, alkalmazásába fogadta, és Stanley élete most már ebben a zsánerben folyt tovább – hol ebben, hol abban a városban inaskodott, közben mint önálló kereskedő is próbálkozott – egészen addig, míg ki nem tört a háború Észak és Dél között... amikor beállt katonának. A frontélet és elszenvedett hadifogság rendkívüli tapasztalatokban és veszélyekben gazdag napjai alaposan kinevelték Stanleyt az elkövetkezendők számára.

A leszerelés után újságírónak ment, mint haditudósító részt vett az indiánok ellen folytatott harcokban, aztán Európába tette át működésének színhelyét. Nem sokáig maradt ott. Beutazta Ázsia nagy részét, majd ahhoz az angol katonai expedícióhoz csatlakozott, amelynek célja az abesszíniai angol konzulnak a bennszülöttek fogságából való kiszabadítása volt. Tudósításai, amelyeket remek riporterfogások segítségével minden más hírnél hamarabb juttatott haza, általános feltűnést keltettek, ő maga pedig kóstolót kapott Afrika belsejéből, ahová hamarosan visszakerült, és amely halhatatlanná tette a nevét.

A következő esztendőben Spanyolországba utazott, ahol forradalom volt, és az utcai harcok kellős közepette „tanulmányozta a helyzetet”. Innen szólította a távíró a *New York Herald* párisi szerkesztőségébe, ahol a Livingstone felkutatására való megbízást kapta.

Livingstone-nak csak a naplójegyzetei kerültek haza a távoli kontinensről, de Stanley – miután kivívta magának a hivatalos elismerést – élőlőszóval folytatta Angliában energikus agitációját, hogy a britek legyenek az elsők, akik Afrika centrumában megvetik a lábukat. A kormány azonban nem nagy hajlandóságot mutatott. Az angol kolonizációs politika igazában véve sokkal kevésbé volt militarisztikus, mint a francia, az orosz vagy a német. Legfőképpen kereskedőknek, aztán meg misszionáriusoknak és kutatóknak engedte át az angol érdekkör kiterjesztését, és csak ha már kézzelfogható eredmények voltak, akkor lépett fel a maga hivatalos apparátusával. Így hát Stanley 1874-ben ismét csak mint privát személy – több napilap tudósítója – kelt útra, hogy az elkövetkező három esztendő alatt a geográfiai problémák egész selegét megoldja.

Valóságos kis hadsereggel – 360 emberrel – indult el Zanzibárból. Az első hetek baljóslatúan teltek el. Az időjárás nagyon kedvezőtlen volt, és a törzsek rossz szemmel nézték a sok fegyveres ember vonulását. Még a kezdet kezdetén állottak, amikor már a társaság 20 tagja halott volt, nyolcvan pedig megszöktek. Napirenden voltak a véres harcok a vadakkal, és mindenki boldog volt, amikor a vendégszeretőbb Usukuma-vidékre érkeztek, ahol Stanley alapos pihenőt tarttatott, és új teherhordó szolgákat fogadott fel.

Friss erőre kapva haladtak tovább, és hamarosan elérték a Viktória-tó partját. Jó néhány esztendővel azelőtt Speke már járt errefelé, de nem hozott magával pontos adatokat a tóról: Stanley most bejárta az egyenetlen partnak minden zegét-zugát, és csónakjával a tó sok apró szigetét is sorban fölkereste. Az egyikén majdnem otthagyta a fogát. Vérszomjas bennszülöttek irtózatos harci zsvaj között nyíl- és dárdaesőt zúdítottak rájuk, és Stanley csupán lélekjelenlétének és robbanó golyóinak köszönhette, hogy megmenekült. Az északi parton viszont az afrikai viszonyokhoz képest jókora és jól szervezett néger-birodalomra bukkantak, amelynek „császára” – Mtéza – szívesen fogadta és megvendégelte az utazót.

Most ismerősebb részek következtek, a Tanganyika környéke, amellyel Livingstone keresése közben ismerkedett meg Stanley. És íme, itt kanyargott már a Lualaba is, ez a rejtélyes folyó, amelyről azt regélték a feketék, hogy sohasem ér véget, s amelyről Livingstone azt hitte, hogy mint a Nílus forrásfolyója, végül is a Földközi-tenger partjához fogja őt elvezetni. Az öreg már nem élte meg azt a meglepetést, amelyet a Lualaba utódának, Stanleynek, okozott. De még jó soká eltartott, amíg a Lualaba rejtélye megoldódott.

A rajta és mellette való továbbnyomulás minden eddiginél fáradalmasabb és veszedelmesebb volt. A partmenti törzsek a maguk sajátos táviróján – dobszóval – adtak egymásnak hírt a sápadt idegenről, aki szülőföldjükbe betört. A primitívek jellegzetes túlzó és rémhírterjesztő módján valósággal ördögnek doboltak ki egymás előtt Stanleyt, aki már szinte kétségbeesett, hogy fogja-e tovább bírni a küzdelmet. Hiszen néha napokon keresztül nem tudtak

sehol sem kikötni, mert a part mentén mindenütt őrző, fegyvereiket rázó bennszülöttek örködtek, és hol előttük, hol mögöttük hangzott fel a vést jósló dobpergés.

Európában éppen karácsony ünnepére készülhettek, amikor a vadak, akik egyre vadabb gyűlöletbe lovalták bele magukat Stanley ellen, kétségbeesett erőfeszítéseket tettek, hogy kísérőivel együtt megsemmisítsék. Három teljes napon keresztül tombolt a csata. Puskával, törrel, dárdával, foggal és körrömmel harcoltak egymás ellen. „A nélkülözésektől és a sebláztól – írja Stanley – mi magunk is megtébolyodtunk”. De a bennszülöttek száma egyre növekedett; úgy látszott, hogy az expedíció sorsa eldőlt. Ekkor az utolsó órában megjelent a maga embereivel Tippu-Tip, az arab rabszolgakufárok legnevezetesebb díszpéldánya, aki úgy ismerte a vadont, mint a tenyerét, és akitől rettegtek a bennszülöttek. Ez a ravasz róka sok borsot tört annakidején Livingstone orra alá, és később sok baja volt vele Stanleynek is, de most az egyszer életmentő szerepben lépett fel. Csatlakozása után a feketék túlereje immár nem volt olyan nagy, úgyhogy sikerült megfutamítani őket, és az utazás egy kevéssel biztonságosabban folyt tovább.

De mintha csakugyan sosem akart volna véget érni. A folyó, elhagyta északi irányát, nyugatra fordult, aztán délre és ez kétségtelenné tette, hogy nem a Nílus vízrendszeréhez tartozik. Stanleyben ébredezni kezdett a gyanú: csak nem a Kongón utazik, Afrika második legnagyobb folyóján, amelynek kezdeti folyását nevezik talán Lualabának a bennszülöttek? 1877 őszén végül kétségtelenül kiderült, hogy ez az igazság. Megérkeztek Bumába, ahol Stanleyt nemzetközi társaság várta, amely három napnyira elébe utazott az Atlanti-óceán partjától. Így hát az utazás szerencsésen véget ért, és Közép-Afrika vízrendszere sem volt titok többé. Livingstone nyugat-keleti útja után Stanley most keletről nyugat felé vándorolt végig a kontinensen, az egyik tengertől a másikig.

Stanley nemcsak kalandvágy és újságírói szenvedély űzte ezen az első kongói útján. Megvolt a maga messze tekintő koncepciója a föld eme tájékának jövőjét illetően. Afrika centrumának mindeddig az volt az átka, hogy el volt szigetelve a tengerparttól. Stanley most utat nyitott feléje: a szélesen hömpölygő Kongót. A baj csak az volt, hogy az Atlanti-óceántól való betorkollástól visszafelé számítva, több mint 300 kilométer hosszúságban a Kongó nem hajózható, amiként hogy a legtöbb afrikai folyó deltája sem az. Hiszen éppen ez volt az oka, hogy a tengerparttól kiindulva a Kongó futását eddig sosem tudták végigkövetni. Stanleynek azért sikerült, mert ő nem a deltánál, hanem a forrásánál kezdte. Minderre való tekintettel tehát Stanley vasutat tervezett a tengerparttól egészen addig, amíg a folyó hajózhatóvá nem válik, és részletes programot dolgozott ki a vidék pacifikálására, kolonizálására és a rabszolgaság kiirtására.

A hivatalos Anglia most sem mutatott valami nagy érdeklődést, de annál inkább tette ezt Lipót belga király, aki külön követet küldött az Európába hazatérő Stanley elé, és meghívta magához Brüsszelbe.

A barátkozásnak az lett a vége, hogy belga fennhatóság alatt megalakult a több mint kétmillió négyzetkilométernyi területű „Kongó Szabad Állam”, amely a világháború után teljesen belga kézbe ment át. Stanley tervét – a kombinált vasúti és hajó-összeköttetést – a Kongó torkolatától egészen a Tanganyikáig megteremtették, és a ma több mint 12 millió lakost számláló gyarmatnak elég jelentékeny réz-, kókuszdió-, pálmaolaj-, elefántcsont-, arany- és kaucsukkivitele van.

1879-ben Stanley Belgium, helyesebben mondva a „Comité d’Etude du Haut Congo” megbízásából tért vissza Afrikába, ahol megkezdte államalapító tevékenységét. Kalandokban talán kevésbé gazdag, de herculesi munka volt ez. Eleinte 210 néger és 14 fehér kísérője volt. Négy apró gőzbárkán hatoltak előre, néhány kilométeres távolságokban telepeket alapítottak – a civilizáció primitív sejtjeit –, és az egyes telepek között kocsizható utat építettek. A szükséges területeknek a törzsfőnököktől való megszerzése olyan sajátos diplomáciai képességeket igényelt, amelyekkel Afrika ismeretének hiányában aligha rendelkezett bármelyik európai államférfi is. Stanleynek hol szinte barátsággal, hol minden hájjal megkent csalafintasággal sikerült a dolog.

Livingstone tanítványának vallotta magát, s a feketékkel mindig úgy tárgyalt, mintha azok teljesen egyenrangúak lennének vele, de igazában egy pillanatra sem respektálta szabadságra és önállóságra való jogukat. Nemcsak primitíveknek és gyerekeseknek, hanem ostobáknak és szellemileg alacsonyrendűeknek is tartotta őket. Egész sereg mulatságos esetet sorol fel írásaiban bambaságuk illusztrálására. Egyszer a Kongón való utaztukban olyan folyószakaszba értek, amelyben a víz sodra igen erős volt. A csónakot sűrű nádas választotta el a parttól. Stanley kikötés számára alkalmas hely után fürkészett, és odaszólt a csónak orrában ülő feketének, hogy ha majd kiált egyet, akkor tüstént ragadja meg a nádat, és jó erősen tartsa a markában. Ennek az intézkedésnek természetesen az lett volna a célja, hogy a csónak megálljon. Rövid idő múlva kedvezőnek tetsző kis öblöt pillantott meg; nagyot kiáltott, mire a derék bennszülött nyakra-főre kiugrott a csónakból, és görcsösen belekapaszkodott a nádasba. A csónakot persze vidáman sodorta tovább a víz. Máskor egy a víz felé hajló faágat kellett az egyik négernek lefűrészelnie egy part-menti fáról. Nagy buzgalommal fogott neki a munkának, de úgy, hogy ráült az ágra és saját maga meg a fa törzse között kezdte el a fűrészélést. Persze, hamarosan ő is meg az ág is belepottyantak a vízbe. A jelenlevő krokodilusokra való tekintettel ez a bölcs viselkedés kis híján végzetessé vált.

Stanley nagyon termékeny úti író volt, és több vaskos kötetben részletesen elmondta tapasztalatait. De néprajzi adatai nem éppen a legelsőbb-

rangúak. Inkább katona volt, mint tudós; „bula matari”, vagyis: „sziklatörő” – amint a bennszülöttek nevezték –, és nem rendelkezett sem azzal a tudományos tárgyilagossággal, sem azokkal a szociológiai és pszichológiai eszközökkel, amelyek az Afrika-kutatás későbbi fázisait jellemzik. Viszont azoknak a híreknek, hogy a bennszülött lakossággal szörnyen kegyetlenkedett volna, semmi néven nevezendő alapjuk sincs. Politikai ellenfelei és a konkurens újságok terjesztették róla ezt egy időben. A valóságban történt ugyan sok visszaélés a Kongó-államban (és történik ma is éppen elég a különböző afrikai gyarmatokon), de azokat nem Stanley, hanem a nyakára küldött fiatal belga és angol tiszteknek egy része követte el, akik többnyire valamilyen nyomós ok miatt távoztak el hazulról, és mindentől elrugaszkodva, minden tapasztalat nélkül mentek le Afrikába, melyet a basáskodás és kizsákmányolás szabad területének véltek.

Különösen az Emin pasa megmentésére irányuló expedíciónak támadt rossz híre; pedig ez volt Stanley legimpozánsabb bravúrja. Hogy a vállalkozás célját megértsük, tudnunk kell az előzményeket. Emint igazában Emil Schnitzernek hívták, és Sziléziában született. Doktorátusa után török, majd egyiptomi szolgálatba lépett, és ő lett a khedive orvosa. Sok merész utazást tett Szudánban és a nagy tavak környékén, úgyhogy efendinek, majd pasának és kormányzónak nevezték ki. 1881-ben azonban rettentő lázadás tört ki Szudánban az angol és egyiptomi uralom ellen. A mozgalom vezére nagyvagyonú, tekintélyes kereskedő – Mohamed Ahmed – volt, aki el tudta hitetni magáról, hogy ő a „mahdi” – vagyis: megváltó –, akit Isten küldött az Iszlám felszabadítására. A lázadók elfoglalták Khartum városát, és megölték az ott állomásozó Charles Gordon pasát. Majd az ellenük siető Emin ellen fordult, és kis hadseregével együtt körülzárták. Többen indultak el Egyiptomból a megmentésére, de a mahdi-ellenes háború – mely bővelkedett a szörnyű érdekességű epizódokban – eredménytelen maradt: a forrongó Szudánon keresztül senki sem tudott lehatolni az Albert-tó környékéig, ahol Emin mindennapra várta, hogy rátörnek és felkoncolják.

Stanleynek az az ötlete támadt, hogy ő nem észak, hanem dél felől, Afrika kellős közepéből közelíti meg a harcteret. Persze csak olyan ember vállalkozhatott erre, aki olyan jól ismerte az akadályokat és az utat, mint ő. Amerikai, angol és egyiptomi pénzzel meg önkéntesekkel indult útnak 1866-ban. Zanzibárban – amely már oly sok afrikai vállalkozás kiindulási pontja volt – bennszülötteket toborzott, de – bár az Emintől jött hírek szerint, a felmentés sikere órákon múlhatott – mégsem vághatott neki a vadonnak, mert az eddigi megszokott afrikai akadályokhoz egy újabb csatlakozott: az európai hatalmak féltékenykedése.

Már a fejezet elején említettük, hogy utóbbiak kezdtek egyre melegebben érdeklődni Afrika iránt. Ez az érdeklődés hovatovább forró szenvedéllyé növekedett, és a különböző külügyminiszterek úgy versengtek egymással a sö-

tét bőru törzsfőnökökért, mint a vetélytársak az imádott nő kezéért. És hogy ez a versengés megmaradjon a politikai ildomosság határai között, vagyis a legválogatottabb intrikák közepette is biztosíthassák egymást tiszteletükről és nagyrabecsülésükről, 1885-ben Berlinben kongresszus ült össze, amelyen teljes szeretettel felosztották maguk közt Afrikát. Bismarck Kelet-Afrikából kanyarított ki magának jókora darabot, és pedig azt, amely éppen szemben fekszik Zanzibárral. A németek (de meg az angol gyarmatpolitika régi ellen-ségei: a franciák is) idegeskedve nézték tehát Stanley fegyveres készülődése-it, úgyhogy utóbbi jónak látta másik útvonalat választani.

Embereivel együtt hajóra ült, és körülkerülvén egész Dél-Afrikát a Kongó torkolatánál kötött ki, majd az általa alapított állam területén, a már többször bejárt útvonalon hamarosan felhatolt egészein Yambuyáig, a Kongó hajózható szakaszának határáig. De a most következő aránylag rövid útvonalon, Yambuyától az Albert-tóig, amelyet később maga Stanley „a legsötétebb Afrikának” nevezett, még ő sem járt eddig soha: Egyetlen hatalmas trópusi őserdő borította ezt a tájat, és a toronymagas fák között a napsugár nem tudván magának utat törni, örök félhomály uralkodott. Az előrenyomulás úgy történt, hogy az expedíció egy kis csoportja – amelyet Stanley utászcsapatnak nevezett ki – korábban kelt fel mint a többiek, szekercékkel meg ollókkal keskeny utat vágott a vadonban, majd lepihent és közben a többiek, akik a fegyvereket meg csomagokat cipelték, előrefurakodtak az így nyert keskeny ösvényen.

Az erdő nem volt lakatlan, de emberrel mégsem találkoztak, mert az infernalis vidék félénk, meztelen népe rémülten elhagyta lakóhelyét, visszahúzódott a sűrűbe, és onnan figyelte a sápadt ördögösök lármás vonulását. Ennek a viselkedésnek az volt a következménye, hogy sehol sem tudtak élelmiszert vásárolni maguknak, és már hetek óta alig éltek egyében, mint banánon. A napfény és a kellő táplálék hiánya, meg a kimerítő mars demoralizálta és beteggá tette az embereket. Az út kálváriává változott. A talaj egyre ingoványosabb lett, és nem egyet elnyelt a kiütésekkel borított testüket már alig-alig vonszoló szerencsétlenek közül. Hideg ködök szálltak fel a mélyből, úgyhogy egymást sem látták, és csak egy-egy velőig hasító, inkább állati, mint emberi üvöltés árulta el, hogy ismét erőt vett valakin a téboly: eldobta felszerelését és elrohant, el, el, a menekvésbe – a biztos megsemmisülésbe.

Végre a 137-ik napon, miután Yambuyából elindultak, élelmiszerekkel bőven ellátott, békés bennszülött-telepre bukkantak. Az ígéret földje volt ez a zörgő csontú, meggyötört alakok számára. Öt hónapnyi „legsötétebb Afrika” hasonló vadakká varázsolta őket, mint akiknek most vendégei voltak: rávetették magukat az ennivalóra, aztán elfeküdtek a fűvön. Csak a vihar edzett, vasszervezetű Stanley, aki sosem szünt meg hangoztatni, hogy a fehér embernek minden körülmények között meg kell őriznie méltóságát a feketék

között, szedte össze magát. Sötét érzések kavargtak benne, amelyek nem hagyták elaludni. A 187 áldozatra gondolt, akik a 137 nap alatt, anélkül, hogy egy fia ellenséggel találkoztak volna, ott hulltak el a szeme előtt, vagy tűntek el a dzsungel sötétjében. És Eminre, akit szorongatott, hős bajtársként látott maga előtt. Vajon megtalálja-e? És vajon idejében-e?

A két utóbbi kérdésre már a következő napok története fölöttébb meglepő válasszal szolgált. Kiderült, hogy minden nehézség ellenére, olyan derekas tempóban meneteltek, hogy nemsokára elérték az Albert-tó partját. Stanley tábornok ült, valóságos kis várat építtetett és hamarosan rábukkant Eminre, akinek kutyabaja sem volt, bőven el volt látva élelmi cikkekkel, és vidáman hajókázott gőzösén a tavon. Így hát Stanleyvel már másodszor történt meg az a csoda, hogy Afrika kellős közepén pontosan megtalált valakit, akit az egész világ elveszettnek hitt, és hogy az a valaki a legcsekélyebb hajlandóságot sem mutatva, hogy visszatérjen vele Európába. Emin hosszas köntörfalazás után kijelentette, hogy neki még egy és más terve van Afrikában, amelyeket valóra szeretne váltani. Hogy miféle tervek voltak ezek, azt soha senki sem tudta meg. A hüledező Stanleynek azonban tudomásul kellett vennie, hogy a valóság másképpen fest, mint ahogy azt elképzelte, és hogy az egész utat hiába tette meg.

Magába rejtve csalódását, és ugyanazon a szörnyűséges úton, amelyen jött, távozott. De végül mégis Emin társaságában ért a tengerparthoz. A pasát ugyanis, az angolok távozása után, saját zendülő tisztjei foglyul ejtették, lefegyverezték, és Emin – akiben Stanley leírása szerint, sajátságos módon párosult a naivitás a túlzott ravaszsággal – csak nagy nehezen tudott megugrani, és tudta utolérni Stanley távolodó expedícióját. Emin kívánságára megváltoztatták az útirányt, és számos vad kaland után – amelyek Stanley legjobb tisztjeinek életébe kerültek –, Zanzibárban értek célt.

Az Emin által szolgáltatott meglepetések sorozata még itt sem ért véget. A német konzul nagy estélyt rendezett a tiszteletükre, és a pasa a követség balkonjáról, ahová azért ment, hogy italtól tüzes agyát lehűtse, lepottyant az utcára. Majdnem nyakát törte. Hosszú betegsége alatt egyre különösebben kezdett viselkedni. Folyvást barátságtalanabb lett megmentőjéhez, és végül már nem is engedte, hogy az meglátogassa. Csak jóval később tudta meg Stanley, hogy mi volt az oka ennek a pálfordulásnak: a német követ megnyerte a pasát Németország számára, aki, alighogy felépült, megkezdte gyarmatosító utazásait Bismarck szolgálatában. De az excentrikus ember nemsokára vérbosszú áldozata lett. Arab kereskedők, akik állítólag azokat a méltánytalanságokat akarták megtorolni, amelyeket néhány társukon elkövetett, egy erdőben megtámadták, és levágták a fejét (1892).

Stanleynek egyszer egy rágalmozási perben, amelyet egyik elbocsátott alárendeltje ellen folytatott, azt vetették a szemére, hogy afrikai utazásait pénzért tette. Éppenséggel ez sem lenne nagy szégyen, de a valóságban nem

is így állt a dolog. Hírlapi tudósításai, amerikai meg európai előadótornéi és könyvei busás jövedelmet biztosítottak a számára, és expedícióin többnyire még a költségeit sem engedte megtéríttetni, sőt nem egyszer ő maga is részt vett azok finanszírozásában.

Így a végeredményben csak félig sikerült Emin-féle expedícióval sem csinált kárt Stanley senkinek, amint azt nagyon is átlátszó indokokból Angliába való hazatérése után bizonyos körök felhozták ellene. Ezek az indokok úgy támadtak, hogy Stanley – akiből egy pillanatra sem veszett ki az a becsfűzés, amely már gyermekkorában fűtötte – fellépett képviselőnek, és ellenfele minden eszközt megragadott, hogy a népszerű utazó el ne hódítsa tőle választókerületét. Amellett Stanley agitációja nem volt éppen valami híres. Értett ugyan a szónokláshoz, és már az a hősi nimbusz, amely körülvette, is hatott, de az aktuális gazdasági és politikai problémákhoz nem is konyított, hanem folyvást Afrikáról meg a gyarmatokról beszélt, ezekben a kérdésekben pedig naiv és mohó imperialista szellemről tett tanúságot.

Meg is bukott, de a bukás a nyakas férfiúban még jobban felkeltette a vágyódást a politikai babérok után. A következő választáson – 1895 – újból fellépett, és 400 szótöbbséggel bekerült a képviselőházba. A sikerben nagy része volt a feleségének. Az asszony – aki isteníttette férjét – állandó rettegésben élt, hogy Stanleyt, mint annyi sok elődjét és társát, előbb-utóbb mégis csak elnyeli majd Afrika. Házáról-házra, lakásról-lakásra járt, és így nyerte meg a választókat férje számára. A képviselőséggel Európához akarta láncolni a bolyongót.

De Stanleyt nem sokáig elégitette ki a parlamenti élet. A padokat kényelmetlennek, a politikusokat pedig unalmasnak és az örökös szobalevegőtől „ijesztően sápadtnak” találta. Leutazott Dél-Afrikába, részt vett a búrokkal folytatott tárgyalásokban, majd hazatérve minden befolyását latba vetette, hogy a búrokkal minél előbb törésre kerüljön a dolog. Meg is élte még a búr háborút, de már öreg, fáradtan, visszavonultan. 1904-ben halt meg. Utolsó perceiben az őserdőkről fantáziált. Sírját hatalmas monolit jelöli, amelyre felesége keresztet és három sor írást vésetett:

STANLEY
BULA MATARI
AFRICA